

MISKEI ANTAL

SZEGEDI KIS ISTVÁN ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE (1505–1572)

Szegedi Kis István, a helvét irányú teológia tanainak első magyarországi rendszerezője, 1505-ben született Szegeden, minden bizonnyal kun eredetű családban. Az elemi ismereteket – írás, olvasás, számolás, hittan és liturgikus énekek – a lippai és a gyulai iskolában sajátította el. Neveltetésében a ferences rend szellemisége és a humanizmus eszmevilága egyaránt kulcsfontosságú szerepet játszott.¹

Felsőfokú tanulmányait külföldön végezte: előbb talán Bécsben (1535),² majd 1537-től Krakkóban.³ Ez utóbbi egyetemen nagyfokú jártasságra tett szert a héber, a görög és a latin nyelvben, s egyúttal tovább bővítette zenei ismereteit is. Tehetségének és szorgalmának köszönhetően, hogy 1540-ben már segédtanítóként oktathatta a hallgatóknak a klasszikus auktorok műveit. Ráadásul a lengyel állam „fővárosában” közvetlen kapcsolatba került a lutheri-melanchtoni tanokkal is, hiszen az 1530-as évek közepétől Hieronymus Vietor nyomdájában egymás után jelentek meg a magyarországi reformáció első nemzedékéhez tartozó írók munkái, mint például Ozorai Imre vitairatai, Farkas András históriás éneke, Gálszécsi István katekizmusa és kottás énekeskönyve, Bencédi Székely István kalendáriuma vagy Dévai Bíró Mátyás magyar nyelvű helyesírási szabályzata.⁴

Krakkói stúdiumainak befejeztével Szegedi 1541/1542 körül a csanádi egyházmegye területén vállalt állást. Amint egy kis pénzhez jutott, Mohi Ferenc, Bihari Balázs és Abádi Benedek társaságában 1543. március 22-én felkereste Wittenberget, ahol a város egyetemének teológia karán leginkább Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchton (1497–1560), Caspar Cruciger (1504–1548) és Georg Major (1502–1574) előadásait hallgatta nagy figyelemmel.⁵

1 Unghváry Sándor azon állítását, miszerint Szegedi Kis István eredetileg római katolikus pap lett volna, semmilyen történeti forrás vagy egyéb adat nem támasztja alá (Unghváry 1994: 102.).

2 A bécsi tanulmányutat Skarica Máté nem említette, ezért a kutatók között akadnak néhányan – mint például Kathona Géza –, akik megkérdőjelezik Szegedi Kis István ausztriai tartózkodását (Kathona 1974: 207–208. 264. jegyzet). A bécsi egyetem anyakönyvében található „*Abstemius Stephanus Hungarus*” (Kissné 2004: 55. Nr. 54.), valamint „*Stephanus de Zegeдино*” bejegyzés (Schrauf 1902: 191.) alapján a szakemberek többsége mégis elfogadja, hogy a nagy tudású reformátor megfordult Bécsben (Szabó A. 2011: 26; Kelényi 2017: 45.).

3 A krakkói egyetem magyar tanulóinak névsorában „*Stephanus Naghizegedinus*”, illetve „*Stephanus Fabianus de Szygezino*” néven szerepel Szegedi Kis István (Schrauf 1893: 32, 104; Szögi 2003: 63. 140. jegyzet).

4 Horváth 1953: 272; Kovács E. 1964: 113, 133, 136.

5 Révész 1859: 219; Szilády 1896: 274; Fraknoi 1873: 297; Payr 1930: 9, 19; Kathona 1974:

Német földről hazatérve úgy döntött, hogy minden erejét a protestáns eszmék terjesztésére fordítja. A külföldön szerzett *magisteri* („mester”) cím birtokában előbb Csanádon⁶ vezette a helybéli tanodát, majd miután a település földesura, a horvát származású Perusich Gáspár⁷ – Fráter György váradi püspök, királyi kincstartó nyomására – elvette pénzét és lefoglalta több mint 200 kötetből álló könyvgyűjteményét, 1545-ben Gyulára ment iskolarektornak. Még ugyanabban az évben Cegléden alkalmazták tanítóként és prédikátorként. Az alföldi mezővárosban közel három évig hirdette Isten igéjét és oktatta az érdeklődő gyermekeket. Itt nősült meg először. Felesége, Orsolya egy lányt szült neki, Katalint. Tiszteletére a mai református nagytemplom külső oszlopcsarnokának jobb oldali falára a helybéli református gyülekezet 1979-ben Borsos Miklós szobrással egy portré domborművet állíttatott. Itteni tanítványai közül kiemelkedett Bakonyi Albert, aki később a ceglédi egyházmegye esperesi méltóságát tölthette be.⁸

Mielőtt lejárt volna a szerződése, Szegedi Kis 1548-ban ismeretlen okból elhagyta Ceglédet, s – vélhetően rokonaihoz – Makóra költözött.⁹ Néhány hónap elteltével Petrovics Péter temesi ispán Temesvárra hívta, s 1549-ben rábízta a helyi iskola és gyülekezet vezetését. Az egyházközség híveinek Lippai Kristóffal közösen hirdette a Szentírás üzenetét. Talán az idő rövidségének tudható be, hogy törökbarát politikát folytató patrónusa azon kívánságát, miszerint a településen egy olyan „főiskolaszerű” oktatási intézményt hozzon létre, amely szellemi központja lehetett volna a környék értelmiségi rétegének (a hírszerző-kereskedő városi polgárságnak, a mezővárosok iparosainak, kalmárjainak, a ferences szerzeteseknek és az alsópapság képviselőinek), nem tudta megvalósítani. Ugyanakkor erős a gyanú, hogy Szegedi több környékbeli lelkészársával együtt részt vett az 1550-ben összehívott toronyi zsinaton, ahol a jelenlévők Gönci Máté személyében megválasztották az első magyarországi evangélikus (ágotai hitvallású) szuperintendenst.¹⁰

212. 287. jegyzet, 214. 296. jegyzet; Szögi 2011: 251. Nr. 2736. S. Szabó József úgy vélte, hogy Szegedi 1544 őszén Genfben találkozott Kálvinnal (S. Szabó 1909: 165–167.).

- 6 Skarica Máté úgy tudta, hogy hazatérése után Szegedi először a szilágysági Tasnádon (*Thasnyadini*) kezdte meg szolgálatát, ami eléggé valószínűtlennek tűnik (Kathona 1974: 93, 120.). A történetírás már régen felismerte, hogy a Tasnád nevű településen valójában Csanád értendő (Földváry 1894: 23–24; Földváry 1898: I. 67; Faragó 1909: 425; Zoványi 1922: 185; Kathona 1974: 215. 306. jegyzet).
- 7 A csanádi püspökség javait birtokló Perusich Gáspár sógora volt Fráter (Martinuzzi; Utyesenovics) Györgynek (Kathona 1974: 216. 307. jegyzet).
- 8 Bakonyi Albert egyházkormányzati tisztségét Skarica Máté „episcopus”-nak nevezte (*Albertus Bakonius pastor olim et episcopus in eadem Ceglédiensi Ecclesia*) (Kathona 1974: 95.). Ebben az esetben ez az egyházi tisztség inkább püspöki jogokat gyakorló esperest, semmint tényleges szuperintendenst jelölhetett (Földváry 1898: I. 65; Kathona 1974: 217. 315. jegyzet).
- 9 Azt a lehetőséget, miszerint Szegedi a rokonainál szállásoltatta el magát Makón, Szakály Ferenc vetette fel először (Szakály 1982: 160; Szakály 1995: 93.).
- 10 Zoványi 1922: 187; Zoványi 1977a: 652; Bucsay 1985: 30; Péter 1987: 516; Péter 2004: 94; Óze 2007: 460–462, 465.

Petrovicsot 1551-ben Losonci István követte a várkapitányi tisztségben, akihez I. Ferdinánd király (1526–1564) a nyár folyamán Bernardo Villela da Aldana altábornagy seregét vezényelte. A spanyol zsoldosok új állomáshelyére római katolikus szerzetesek is érkeztek, akik a magukkal hozott kegytárgyakat a város plébániatemplomában helyezték el. Augusztus 20-án azonban az oltáriszentség és a liturgikus eszközök egy része nyom nélkül eltűnt, s a felkutatásukra indított vizsgálat eredménytelenül zárult. Az állítólagos bűntény felkorbácsolta a kedélyeket, és az őrség katonái között meghasonlás támadt. Az eset Szegedit és munkatársait meggyőzte arról, hogy az oszmánok által amúgy is fenyegetett Temes-vidéki erődöt célszerűbb mihamarabb elhagyni.¹¹

A hányatott sorsú reformátor 1551 késő nyarán–kora őszén Mezőtúrra tette át székhelyét, ahol iskolarektorként és prédikátorként Kálmáncsehi Sánta Márton (1500 körül–1557) utóda lett. A Berettyó-parti településen eltöltött szűk egy esztendei szolgálat után 1552-ben Békésre került, ahol egyrészt az iskolát irányította, másrészt a protestáns tanokat népszerűsítette.¹²

A térség lakóinak biztonságát – az oszmánok rajtaütésszerű támadásai mellett – főként a végvárakban szolgáló idegen katonák garázdálkodásai veszélyeztették. A temesvári incidens miatt még mindig neheztelő Aldana zsoldosai egy portya során foglyul ejtették a köztiszteletben álló iskolamestert, akit az egyik vitéz – korábbi tanítványa – megszánt, és segítséget nyújtott neki abban, hogy megszökjön a táborból. A „mester” később titokban visszatért a tett színhelyére, hogy a hívei által elrejtett kis pénzét visszaszerezze.¹³

Az 1550-es évek eleje Szegedi magánéletében is komoly változásokat hozott. Hitvese Orsolya, akivel még 1548-ban lépett frigyre, 1551 táján meghalt, első házasságából született lánya, Katalin pedig 1552-ben távozott el az élők sorából.

A nagy népszerűségnek örvendő hittudóst 1552 végén Tolnára hívták, ahol rektorként ismét az oktatás színvonalának emelésén fáradozott. Az ifjú Melius Juhász Péternek görögöt és hébert tanított.¹⁴ Szószékről történő prédikálásra inkább csak a nagyobb ünnepeken nyílt lehetősége, mivel az istentiszteletek zömét Sztárai Mihály (?–1575) vezette, aki a vasárnapi homíliákban jó néhány-szor pellengérré állította a domonkos szerzetesként plébánosi teendőket ellátó József barát állításait. Ez a tapintatlan viselkedés ellenszenvet váltott ki a hívek körében, így nem meglepő, hogy Szegedi mérsékeltebb hangvétellű, érthetőbb Szentírás-magyarozatát szívesebben hallgatták a gyülekezet tagjai, mint

11 Kropf 1898: 434–435. Skarica Máté úgy állította be az eseményeket, mintha Temesvárról Losonci István kapitány üzte volna el Szegedit (Faragó 1906: 19; Kathona 1974: 94, 121.).

12 Életrajzírója szerint Szegedi Kis István 1553-ban került Békésre (Faragó 1906: 20; Kathona 1974: 95, 122.).

13 Skarica a spanyol zsoldosvezért „itáliai Kampó”-ként (*Campovius Italus*) emlegette, míg a környék népe „Nagy Kampó”-nak, hadnagy társát, Alonzo Perezet pedig „Kis Kampó”-nak csúfolta (Faragó 1906: 21; Kathona 1974: 95, 122, 219. 328. jegyzet).

14 Dán 1973: 33.

Sztárai gúnyos, nem egyszer szemrehányó eszmefuttatását. A „kegyes férfiúként” emlegetett iskolamester azzal is példaképpül szolgált a tolnaiak számára, hogy feleségül vette Beremendi János özvegyét, Erzsébetet, s felnevelte annak két gyermekét, Katalint és Mártont.

Miután a lakosság kérésére és egyházi előljárója engedélyével Laskóra költözött, Sztárai – mint „baranyai *episcopus*”¹⁵ – 1554 elején kézzel írt lelkészszé szentelte Szegedit, aki innentől fogva reformátori tevékenységének homlokterébe az evangélium hirdetését állította. Persze az ifjúság oktatásáról sem feledkezett meg, hiszen a jövő nemzedékének erkölcsi és szellemi nevelését egész életében szívügyének tekintette. Négy évig tartó laskói lelkipásztorkodása alatt felesége három gyermeket szült neki: Annát, Sárát és Izsákot.

Szentelését követően Szegedi letette a *magisteri* címet, s elfogadta az 1554. évi laskói zsinaton ráruházott *doctor* titulust. A rangemelés elsősorban hivatásrendi minősítést fejezett ki, s a cím birtokosa a prédikátorok képzésében, illetve továbbképzésében vélte megtalálni saját szerepét. A *Loci communes* c. művében Szegedi maga fogalmazta meg, hogy az egyház vezetői az „*Ige szolgái (lelkészek) vagy doktorok. Ezek közt fokozatok vannak. Bár minden lelkésznek ugyanazon hatalma van, ami a lelkieket illeti, mégis különböző rendjei és fokozatai vannak a méltóságnak, részben isteni, részben az egyháztól való helybenhagyás által.*”¹⁶

A laskói szinóduson megjelent lelkészek létrehozták a Somogy, Tolna és Baranya megyéket magában foglaló tolnai-baranyai egyházkerületet, amelynek *generalis superintendens*évé a nagy tudású főpásztort választották meg. A szó szerint „általános felügyelőt” jelentő latin kifejezés értelmezésében a kutatói álláspontok eltérnek egymástól. A szakemberek többsége elfogadja, hogy az újonnan felállított egyházkerület Szegedi Kis István (fő)szuperintendensként/püspökként irányította,¹⁷ míg mások úgy vélik, hogy a wittenbergi példa nyomán megszületett tisztség afféle „püspöki helynökség”-nek tekinthető, amelynek viselője Sztárai helyetteseként az egyházkerület lelkipásztorait ellenőrizte.¹⁸ Nemrég olyan vélemény is napvilágot látott, miszerint Szegedi Kis István

15 Skarica művében Sztárai tisztsége egyszer *sacris praesidens* („lelkész”), máskor *episcopus* („püspök”) alakban fordul elő (Faragó 1906: 23, 25; Kathona 1974: 96–97, 123–124.). Ugyanez a kettősség más forrásokban is tetten érhető. Somogyi Péter például 1557-ben „*episcopus Dei gratia Tholna*” néven nevezte a nagy egyházszervezőt, míg Eszéki Imre csupán laskói „*parochus*”-nak titulálta Sztárait (Miklós 1929: 154. 13. jegyzet; Bucsay 1973a: 908.).

16 Róka-Tóth 1973: 204.

17 Czvittinger 1711: 365; Bod 1766: 255; Budai 1814: II. 104; Balogh 1872: 46; Földváry 1894: 130–131; Szilády 1896: 277; Földváry 1898: I. 71, II. 5; Zoványi 1898: 11, 41; Faragó 1906: 26; Zsilinszky 1907: 55; Thury 1908a: I. 49; Faragó 1909: 431; Szinnyei 1909: XIII. 547; Holub 1911: 13; Zoványi 1922: 224; Révész 1925: 15; Révész 1938: I. 73; Zoványi 1944: 176; Bucsay 1949: 40; Horváth 1953: 272; Bucsay 1972: 375; Esze 1973: 90, 112–113, 120; Kathona 1974: 220. 335. jegyzet, 220. 337. jegyzet; Zoványi 1977a: 584; Bitskey 1978: 62; Bucsay 1985: 31; Péter 1987: 516; Ungváry 1994: 55; Pálffy 2000: 197; Molnár 2009: 8.). Őze Sándor úgy véli, hogy Szegedi püspöki hatáskörben működő esperesként tevékenykedett Tolnában és Alsó-Baranyában (Őze 2006: 223.).

18 Miklós 1942: 133–134; Botta 1989: 150, 153; Keveházi 2005: 16, 120. Óvatosságból

1558–1563 között a baranyai szuperintendensség mellett a szigetvári egyházmegye esperesi tisztségét is betöltötte.¹⁹ Bármilyen legyen az igazság az ügyben, jelenlegi ismereteink alapján csupán annyit állíthatunk nagy valószínűséggel, hogy a tudós lelkészt²⁰ a laskói zsinaton egybegyűlt prédikátorok generális szuperintendensi méltósággal ruházták fel.²¹

Perneszi Farkas babócsai és Horváth Márk szigetvári kapitány kívánságára Szegei 1558-ban Kálmáncsehiben (ma: Kálmáncsa) telepedett le, ahol számos fiatal reformátort ordinált, és – mint oly sokszor – ismeretsége révén segített a bajba jutott embereken. A Pécssett rendszeresen megforduló, sisakokkal, páncélokkal és más portékákkal üzletelő Olasz Ferenc kálmáncsehi polgár is neki köszönhette, hogy nem akasztották fel tiltott áruk forgalmazásáért. A helyi iskola rektori tisztségét hajdani tanítványa, Bellyei/Bélyei Tamás töltötte be.²² Erzsébet asszony Kálmáncsehiben két gyermekkel ajándékozta meg férjét: Istvánnal és Dorottyával.

Szegei Kis István lelképásztori működésének legnyomorúságosabb időszaka 1561-ben vette kezdetét, amikor a szokásos istentiszteletek egyikén a gyermekek névadásáról beszélt, s az Orsolya névvel kapcsolatban megjegyezte, hogy az a latin „ursula” szóból származik, amelynek jelentése: „nőstény körmös állat”, „nőstény medve”. A szentbeszédet hallgató Furia Albertné zokon vette a lelképásztor okfejtését, s miután befejeződött a szertartás, otthon elpanaszolta férjének, milyen megaláztatás érte őt a gyülekezetben. A férj jogosnak érezte felesége felháborodását, ám ahelyett, hogy csillapította volna neje haragját, maga is cinkosává vált Orsolya asszony gyűlöletkeltésében.²³

Őszintén szólva nehéz elhinni, hogy Furia Albert olyan könnyen manipulálható embernek számított volna, miként azt Skarica Máté leírása sugallja. Elvégre azok közé a kálmáncsehi kalmárok közé tartozott, akik – háttérbe szorítva pécsi és siklósi vetélytársaikat – ellenőrzésük alatt tartották a dél-dunántúli útvonalak kereskedelmi forgalmát, s emellett kitűnő kapcsolatot ápoltak a megszálló oszmán hatalommal.²⁴ Jó üzleti érzékkel összegyűjtötték a dunai révekig haj-

nem – vagy nem egyértelműen – foglalt állást a kérdésben: Karácsonyi 1929: 114; Szántó 1988: II. 100; Dienes 2009: 45; Szabó A. 2011: 26. Szegei Kis István és Sztárai Mihály egyházkormányzati tisztsége körüli problémákat jól érzékelteti: Székely 2017: 2–3.

19 Köblös–Kráncz 2009: I. 75, 599.

20 A Laskón 1555-ben átutazó Hans Dernschwam „művelt evangélikus pap”-ként (*ein gelehrter ewangelischer Pfarrer*) jellemezte Szegei Kis Istvánt (Tardy 1984: I. 266, 491.).

21 Miklós 1929: 148, 154–155; Miklós 1932: 593–594; Zoványi 1932: 647–649; Balázs 1968: 214–215; Bucsay 1972: 375.

22 Bellyei Tamás 1560. július 12-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Erről lásd: Fraknoi 1873: 306; Thury 1908b: 17, 49; Szögi 2011: 267. Nr. 3040; Szabó A. 2017: 98.

23 Faragó 1906: 29–30; Kathona 1974: 99, 126.

24 Furia Albert török kapcsolatairól 1560-ban Zele Jakab is említést tett Csányi Ákoshoz írt levelében: „kalmanchehy Fwrya Alberth wolth kezes az twrwnek.” (Szalay Á. 1861: 381.)

tandó szarvasmarhákat, s azokat a hódoltság délnyugati határán velencei és pettaui kereskedőknek adták el; itáliai és karintiai üzletfeleiktől pedig nyugati eredetű textíliákat, vasárut, keleti fűszereket stb. vásároltak, és szállították azokat az ország belsejébe. Ha a szükség úgy kívánta, megfordultak a legfontosabb beszerzőhelyeken (Pettau, Bécs, Buda, Debrecen, Szeged stb.), és kivették részüket a magyar törvények által szigorúan tilalmazott fegyverkereskedelemből is. Mindeközben buzgón vitték a híreket a szembenálló feleknek, akiktől ennek fejében különféle kedvezményeket kaptak.²⁵

A beszédes nevű Furiának hamarosan alkalmá nyílt rá, hogy bosszút álljon a hadizónában rendszeresen prédikáló Szegedin. A megfelelő pillanatot Mahmúd szandzsákbég Pécsre érkezése szolgáltatta,²⁶ aki a neki ajándékokkal kedveskedő kálmáncsehi polgároknak meghagyta, hogy keressék fel beosztottját, Dzsáfer kaposvári vajdát,²⁷ és lepjék meg őt is négy-öt rőf jó minőségű posztóval. Mivel az érintettek nem teljesítették azon nyomban a bég parancsát, a vajda fegyveresei megrohanták a mezővárost, és Szegedit több férfival együtt Kaposvárra hurcolták. A foglyok a kálmáncsehi magisztrátus által lefizetett váltásdíj fejében nyerték vissza szabadságukat.²⁸

A felek közötti viszony mégsem normalizálódott. A kálmáncsehiak ugyanis azt akarták elérni, hogy a pécsi szandzsákbég távolítsa el hivatalából a vajdát. Ekkor Mahmúd maga elé idézte a panaszosokat, hogy egyházi vezetőjük jelenlétében közösen tisztázzák a félreértést. Amikor ez megtörtént, a bég Szegedinek esett, s felelősségre vonta azért, mert az oszmánok alattvalójaként átjárt a szomszédos magyar helyőrségekbe, s az ott szolgáló katonáknak hirdette az evangéliumot. A lelkipásztor nem tagadta a várkapitányokhoz fűződő kapcsolatait, csupán annyit hozott fel mentségéül, hogy a helybéliek kettős szorításban szenvednek, ezért kénytelenek engedelmessé válni mind a magyar, mind a török hatóságoknak. Mahmúdot hidegen hagyták az észszerű, bár korántsem biztos, hogy valóságos érvek, s kémkedés vádjával Pécssett börtönbe vetette Szegedit, akiről elképzelhető, hogy – mint *generalis superintendens* – vizitációs kötelezettségének teljesítése közben rendszeresen tájékoztatta pártfogóit az ellenség hadikészületeiről és egyéb tevékenységéről.²⁹

25 Furia 1559. május 15-e és augusztus 20-a között 293 darab ökröt vitt külföldre, s 45 forint értékben hozott be vasszegeket Szigetváron keresztül (Timár 1989: 234, 239.). A kálmáncsehi polgár kereskedelmi ügyleteiről: Szakály 1973: 81–83; Szakály 1982: 162; Szakály 1995: 102–103, 116.

26 Az albán származású Aranid (?) Mahmúd 1561. március 31-én Szécsényből került a mohácsi-pécsi szandzsák élére (Dávid 2005: 306.).

27 Skarica művében a kaposvári vojvoda/vajda neve *Cyáfer* alakban szerepel. Földváry László *Dsafer*, *Dsáfer*, Kathona Géza és Faragó Bálint *Gyafer* formában írta át a személynévet.

28 Faragó 1906: 30–31; Kathona 1974: 99–100, 127.

29 Skarica Máté szerint Horváth Márk szigetvári kapitány többször is magához kérette a Laskón tartózkodó Szegedit „*nunc instituendarum concionum, nunc vero decisionis abstrusissimarum causarum ergo*”. Azaz: „*egyszer prédikációk tartására, másszor pedig a legtitkosabb ügyek intézése végett.*” (Kathona 1974: 98, 125.) Őze Sándor nem tartja

A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján erős a gyanú, hogy a hírszerzés vádja mellett más, részben pénzügyi tényezők is befolyásolták a főpásztor elfogatását. Skarica Máté szerint a „*dolgok ottani bizonytalan állapotában a kálmáncsaiak ajándékokkal, a Pernesztől könyörgéssel és pénzzel vásárolt sisakokkal és páncélokkal is igyekeztek a zsarnok [ti.: Mahmúd bég] lelkét lelkipásztoruk szabadon bocsátására hajlítani, azonban ez inkább az ajándékokra tekintettel, mint az emberségtől indítatva csak húzta-halasztotta a dolgot, végül is szavainak olyan értelmét költötte, hogy ő Szegedit előbb nem fogja elbocsátani, míg Furia Albert vissza nem érkezik.*”³⁰ Erre Perneszi két szolgájával üzent a Pettauban tartózkodó Furiának: tüstént siessen haza, s fejvesztés terhe alatt két napon belül jelenjen meg nála. A kálmáncsehi kalmár a kitűzött időpontban megérkezett Babócsára, és a kapitány előtt megfogadta, hogy minden tőle telhetőt megtesz a prédikátor kiszabadításáért. Ahelyett azonban, hogy ígéretét beváltotta volna, felheccelte a szandzsákbég hívét, Perviz vajdát, s azt javasolta neki, hogy foglya elengedéséért cserébe kérjen az addiginál magasabb összeget (1000 forintot), hiszen azt a protestáns felekezet tagjai úgyszólván összegyűjtik és kifizetik neki.³¹

Ezután Szegedire nehéz idők köszöntöttek. Perviz egy alkalommal – feladatát messze „túlteljesítve” – Benedek deák házában egy székhez kötözte, és korbácsolással addig verte, míg inge át nem ázott a vértől. Ezt a bánásmódot még a házigazda rosszindulatú felesége is megsokallta, s olyan lármát csapott, hogy a szomszédok a helyszínre siettek, és a félholt rab kötelének eloldozásával véget vetettek a kegyetlenkedésnek. Az eset hírére Bellyei Tamás, aki 1561 óta Decsen lelkipásztorkodott, posztóvásárlás ürügyén felkereste egykori tanárát, hogy némi vigaszt nyújtson neki szenvedésében.

A következő évben, 1562-ben Mahmúdot áthelyezték Szolnokra, aki új szolgálati helyére a foglyát is magával vitte. A szörnyű körülmények között raboskodó főpásztor sorsát a helybeliek közül leginkább Révész (Corius) Péter viselte a szíven. Házában az oszmán hatóságok engedélyével istentiszteleteket tarthattott Szegedi, akin a kálmáncsehi és a tolnai polgárokon kívül Kerecsényi László gyulai, Perneszi Farkas babócsai és Némethi Ferenc tokaji kapitány, Melius Juhász Péter debreceni, Ceglédi György váradi és Bakonyi Albert ceglédi lelkész, továbbá Fegyverneki Balázs – II. (Szapolyai) János Zsigmond választott magyar király (1540–1570) követe – próbált meg segíteni, ám a felsorolt személyek minden igyekezete hiábavalónak bizonyult. Diplomáciai erőfeszítéseiket azért nem koronázta siker, mert a hódítók az adott feltételek közepette semmiféle hajlandóságot nem mutattak az egyezkedésre. Az ügy akkor vett kedvező for-

valószínűnek, hogy Szegedi híreket vitt volna az oszmánokról Horváth Márknak (Őze 2006: 230.). Mester Béla észrevette, hogy Skarica, aki művében az oszmánokat nyelvi és kulturális idegenségük miatt többnyire barbároknak (*barbarus*) nevezte, Perviz viselkedésekor a zsarnok (*tyrannus*) és a pogány (*gentilis*) jelzőt alkalmazta a hódítókra (Mester 2007: 475; Mester 2015: 61.).

30 Kathona 1974: 128. Faragó Bálint fordítása: Faragó 1906: 32.

31 Faragó 1906: 32–33; Kathona 1974: 100, 128. A 16. század második felében a rabok váltságdíja 200–500 forint között mozoghatott (Őze 1992: 24.).

dulatot, amikor a nemesi származású ráckevei polgárosszony, Baranyi Ilona³² férje, az akkoriban Gyulán tartózkodó Mező/Mezei Ferenc 1200 forint értékű fémeszközök szállításával kiváltotta az országosan ismert reformátort Perviz fogságából.³³

Az eseményt Skarica Máté a következőképpen örökítette meg: *„Élt egykor e városunkban [Ráckevén] a nemes Baranyi nemzetségből való Ilona asszony, hites felesége egy olyan férjnek, aki sok pénzzel tartozván másnak, különösen a pogánynak [töröknek], végül is a felsőbb részekbe, Morvaországnak Barát [Magyarbród] nevű városába szökött át, akkor a legelőkelőbb kereskedő, Mező Ferenc is lakott. Ez az Ilona pedig, miután férje meghalt, ehhez a Mező Ferenchez ment feleségül, aki azután hasznosabb tartózkodás végett Gyulára költözött, itt is folytatván Kerecsényi László kapitánysága alatt az ő jó hírű kereskedését. De végül is a felesége kívánsága innen a mi Kevénkre csalogatta, hogy ezáltal az ausztriai Bécshez is közelebb legyen. Először csak körülnézés végett akarta vele lévő feleségét ide hozni. És amikor megkezdett útjukon Szolnokra értek... mindketten látták itt ezen tiszteletreméltó főpapnak [Szegedi Kis Istvánnak] nagyon méltatlan sorsát, megnőtt haját, borzas szakállát és börtönének szörnyű mocskát, s azt is látták, hogy ő mily híres nevű doktor, akiért akárcsak legutóbb Gyulán is, nyilvános imádságot tartottak. Végre azért Mező mindenét összeszedvén, minél előbb Békésre, innen pedig nem sok idő múlva egész családjával Kevibe költözött. Daróczi Márton kevei polgár, aki történetesen megfordult Szolnokon, sok városi lakos előtt előadta, hogy Szegedi felől teljesen kétségbe kell esni és ő egyedül csak Ferencnek a közbenjárására nyerheti vissza előbbi szabadságát, mivel alig van nála a halandók között kedvesebb és a keresztyének közt meghittebb, aki a pogány parancsnok előtt megállhatna. Továbbra, mivel Ferenc (amint ez körülbelül a vagyonosabb kereskedőknek szokásuk) kevélyebb természetű volt, semhogy ilyen dolgot, különösen egyházi férfiú személyéért, bárki részéről vaktában magára vállaljon, mikor már a nagy férfiak is visszautasítást szenvedtek, és minden reményüket elvesztették. Ekkor történt – amit újra ismételek – a legjóságosabb Istennek gondviseléséből, hogy az ő felesége Kevén egy László nevű csecsemőt szült, és hirtelen halálos betegség fogta el. Ez végrendeletében egyebek közt a legnagyobb szeretettel meghagyta férjének, hogy minden lehető módon mozdítsa elő és eszközölje ki annak az igen szerencsétlen lelkipásztornak a szabadon bocsátását, mivel annak igen méltatlan nyomorúsága egyszeri látásától szörnyen gyötrődik a lelke és tudja,*

32 Baranyi Ilona rokonságban állhatott azzal a Baranyai Istvánnal, akit 1546-ban nős polgárként, 1559-ben pedig elszökött lakosként regisztráltak az oszmán-török írnokok Ráckevén (Káldy-Nagy 1971: 88; Káldy-Nagy 1977: 265.). Az 1562. évi defterben ismét felbukkan egy Baranya István nevű férfi Petre (Péter) nevű fiával egyetemben, de egyáltalán nem biztos, hogy az illető személy azonos az előbb említett Baranyai Istvánnal (Káldy-Nagy 1971: 90.).

33 Faragó 1906: 36–39; Kathona 1974: 101–102, 129–130. Némethi Ferenc és a reformáció kapcsolatát legújabban Szabadi István dolgozta fel: Szabadi 2017: 37–43. Csupán érdekességként jegyezzük meg, hogy Skarica Máté munkájában Szegedi Kis István kiváltójának vezetékneve *„Campestris vel Agrarius”* formában, azaz „Mezei” jelentésben fordul elő. Ennek ellenére jómagunk a szakirodalomban bevett gyakorlatot követjük, s a továbbiakban a Mező alakot fogjuk használni.

hogya a leghathatósabb áldozat lesz Isten előtt, ha olyan szent férfiút sokak várakozására kiszabadít és előbbi szabadságába visszahelyez. Mező hallván hön szeretett feleségének aggódó kérését s megtekintvén a kis csecsemőt meg a végső kívánságot is, könnyek között megesküdt, hogy lelkének teljes igyekezetével vigyázni fog Szegei életére, és őt ezen egyház [ráckevei gyülekezet] szószékére vagy szónokságába fogja helyezni. E dolog ismeretében az özvegy Ferencet innen is, onnan is mindenki erősebben ösztökelte, és a maga segítségét ki-ki egy lélekkel felajánlotta neki, míg istenileg adott alkalommal találkozott és nagy nehezen megállapodott a béggel, hogy Szegei egyedül Mezőnek kezessége mellett 1200 forintért szabaddá nyilvánítatik, oly feltétel alatt azonban, hogy a barbár a teljes pénzüsszegért Németországból e célból megállapított időre szépművű sisakokat, páncélokat és mellvértet fog kapni Ferentől. Mező ekkor valóban a kegyesség útjára térve nem hagyott fel azzal, hogy minden ajánlatot felhasználjon és sikerre vezessen, lelkesítvén őt sok nagy férfiú, leginkább azonban Kerecsényi László Gyuláról és a debreceni egyház.³⁴

Az állatkereskedéssel foglalkozó Mezőt szívélyes viszony fűzte Mahmúd béghez, s ezt a kortársak nagyon jól tudták. Pontosan emiatt történhetett meg, hogy a Szolnokon rendszeresen megforduló s kiterjedt belföldi kapcsolatokkal rendelkező ráckevei kalmár, Daróci Márton ismerősei körében elhíresztelte, hogy Szegei csakis Baranyi Ilona férjének közbenjárására nyerheti vissza szabadságát.³⁵

A Skarica által kevély természetű embernek nevezett Mező az 1550–1560-as évek fordulóján a morvaországi Magyarbródon (Uherský Brod) lakott, s a város egyik „előkelő kereskedőjének” számított. Jóllehet királyi rendeletek tiltották, mégis fegyvereket és páncélokat szállított az oszmánoknak, ami miatt egyszer le is tartóztatták. De ez sem vette el kedvét a tiltott áruk forgalmazásától. Ideje jelentős részét Bécsben, Pozsonyban, Nagyszombatban és Mocsonokon töltötte, hogy az Alföldön és a Tiszántúlon felnevelt szarvasmarhákat a nyugat-magyarországi városok sokadalmain értékesítse. A hódítók úgyszólván barátjukként kezelték, és korlátlan mozgást biztosítottak neki a megszállt országrészben.³⁶

A nemesi címmel büszkélkedő Mező 1561 elején Gyulára távozott, hogy távol legyen bécsi hitelezőitől, Georg Taisnertől és társaitól, mivel adósságát nem fizette meg nekik határidőre. A közismerten leleményes kalmár azért választotta ideiglenes otthonául a Fehér-Körös bal partján fekvő mezővárost, mert annak környékén – esetleg éppen azon a településen – éltek rokonai.³⁷

34 Kathona 1974: 103–104, 131–132. Faragó Bálint hasonlóképpen fordította le az életrajz latin nyelvű szövegét (Faragó 1906: 39–41.).

35 Daróci Márton és fia, Benedek neve az 1562. évi defterben szerepel először (Káldy-Nagy 1971: 92.).

36 Takáts 1899: 252, 255; Szakály 1982: 165; Szakály 1995: 119–121. A harmincadosok elleni 1560. évi vizsgálatról már Acsády Ignác is értekezett, bár Mező Ferenc nevét nem említette meg (Acsády 1888: 144–148.).

37 Mező Ferenc egyik felmenője lehetett Mező Mihály szélhalmi ispán, aki Brandenburgi György örgróf megbízásából az 1520-as években ökröket hajtatott ki Sziléziába

Miután Kerecsényi László várkapitánnyal egyezsége jutott, az egykori magyarbródi üzletember családjával előbb Békésre, majd onnan 1563 kora nyarán – felesége óhajának engedve – Ráckevére települt át. A shylocki természetű kereskedő egyébként sem járt rosszul a nagy tekintélyű hittudós kiváltásával, mivel a Szolnok környéki települések lakói utólag hálából 800 forinttal hozzájárultak a kiadásaihoz.³⁸

Szegedi Kis István elhurcolásának és kiszabadításának hátterében meghúzódó okok meglehetősen összetettek és szerteágazóak. A fogságba kerülésben a kicsinyes bosszú, a hírszerzés gyanúja és a váltságdíj megemelt összege másodlagos tényező lehetett ahhoz képest, hogy a Délvidéken komoly befolyással rendelkező főpásztor – nyilván a hitújítás eszméi iránt fogékony végvári kapitányok elvárásainak megfelelően – a reformáció jegyében igyekezett feloldani azt a feszültséget, amely a gyakori hadiportyák és a védelmi terhek megnövekedése miatt a magyar erősségekben szolgáló katonaság, valamint a váruradalomhoz tartozó települések demoralizált lakossága között keletkezett. A korszakban uralkodó létbizonytalanság érzése szorosan összefonódott azon apokaliptikus félelemmel, amely a végítélet Antikrisztusának tekintett muszlimok révén újabb területek elvesztésével fenyegetett. Szigetvár és Babócsa várának hadakozó népességét tehát Szegedi lelkipásztori tevékenysége békítette össze a közelben fekvő falvak és mezővárosok jobbágyaival, mivel azt hirdette, hogy a hit által mindenki üdvözülhet, bármilyen förtelmes bűnököt (gyilkosság, rablás, erőszakoskodás, emberkereskedelem, adószedés közben elkövetett visszaélések stb.) is követett el élete folyamán. A végvári vitézek lelkiismerete ezzel megnyugodhatott, hiszen a fenti gondolat értelmében ők Isten céljainak beteljesítőjeként cselekedtek, ezért vétkeik igazolást nyertek ezen a földön. A megszálló hatalom viszont nem hunyhatott szemet a vallási válságkezelő program felett, mivel a predesztináció hangoztatása még edzettebbé tette ellenfeleit, így az általa alkalmazott módszer – az ún. „oszd meg és uralkodj” elve – a gyakorlatban komoly csorbát szenvedett (volna).³⁹

Valószínű, hogy a tudós doktor rabságának megszűnése sem csupán egy halálos ágy mellett tett fogadalom teljesítése miatt következett be. Abban a hódítók akaratán és a lakosság körében egyre népszerűtlenebbé vált Kerecsényi László várkapitány⁴⁰ szándékán kívül Mező Ferenc önös érdeke is közrejátszha-

(Scherer 1938: 78–79.). További adatok: Veress 1938: 346. Nr. 474; Szakály 1982: 165; Szakály 1995: 121–122. Mező egyébként maga is hitelezett, sőt 1560 táján majdnem tönkrement, mert adóssai nem fizették vissza neki a tőle kölcsönvett pénzüsszeget (Takáts 1927: 137.).

38 Belitzky 1966: 138; Szakály 1982: 166; Szakály 1995: 123–125.

39 Óze 1992: 35; Unghváry 1994: 115; Óze 1999: 30–31; Óze 2006: 185–186, 312–316; Óze 2008: 237–242; Csepregi 2012: 172. Óze Sándor véleménye szerint a 16. században fennállt a veszélye annak, hogy a végvári katonák rajtaütései miatt a magyar jobbágyok átállnak az oszmánokhoz, illetve áttérnek az iszlám hitre (Óze 2006: 312.).

40 Esze 1973: 173. Az 1559-ben bárói címet szerzett Kerecsényi Lászlóról legújabbban: Duskoki-Draskovich 2017: 79–128.

tott, aki „gáláns” tettével – értsd: az oszmán tisztviselőknek szerzett 1200 forint értékű fémáruval – azt kívánta elérni, hogy Ráckeve gazdasági-társadalmi elitje mielőbb befogadja. A mezővárosi polgárok jóindulatát azért kellett megszereznie, mert a törökök szándékosan távolították el Szegedit a végvárak közeléből, s helyezték megmentője felügyelete alá, a szultáni hászvárosi rangot élvező Kevibe, hogy közel legyen a budai beglerbég székhelyéhez.⁴¹

Szabadulását követően Szegedi szekéren beutazta Debrecen környékét, hogy váltságdíjának összegét előteremtse, majd Kálmáncsehibe sietett, ahol részt vett mostohalánya, a 14 éves Bereményi Katalin és a decsi tanári állást a budai lelkeséggel felcserélő Bellyei Tamás esküvőjén. A szertartás befejeztével 1563 húsvétja (április 11.)⁴² előtt családjával végleg Ráckevére tette át székhelyét, ahol 1572-ben bekövetkezett haláláig az alsó-dunamelléki egyházkerület szuperintendenseként irányította a keresztény hívek mindennapjait.⁴³

Szűkebb baráti körét a mezőváros tehető magyar polgárainak (kereskedők, iparosok és önkormányzati tagok) egy csoportja alkotta. Tagjai közül kiemelkedett Bogdán János, Bornemissza András, Dezső Bálint, Kádas Péter, Keszi Gergely, Literátus Pál, Paksi Imre és Szabó Kelemen. A felsorolt személyek nem csupán megfelelő szellemi közeget jelentettek a roppant széles látókörű Szegedinek, hanem alkalmasint anyagilag is támogatták a reformáció ügyét.⁴⁴

A híres kevei iskolában, ahová még bécsi polgárok is elküldték gyermekeiket a magyar nyelv elsajátítása végett,⁴⁵ külföldi egyetemeken végzett tanárok oktatták az ógörög és a latin nyelvet, a zenét, valamint a retorika és a dialektika tudományát. Az intézmény rektorai közül a korszakból Barbatulus István, Szebeni János, Kaploni (Kaplyáni) Tamás, Skarica Máté és Pesti Anthemius János neve ismeretes.⁴⁶ A magas szintű zenei ismeretekkel rendelkező Szebeni nép-

41 Óze 2006: 251–253; Óze 2017: 75–77. Mező Ferencnek felesége halálos ágyánál tett fogadalma – véli Nagy János – „inkább a humanista cselekményszövés egyik eszköze Skaricza részéről, semmint történeti realitás”. Erről lásd: Nagy 2010: 113. 27. jegyzet. Mező Ferenc 1565 táján elhagyta Csepel-szigeti lakóhelyét, s a déli országrészbe költözött, ahol Kerecsényi László hallgatólagos beleegyezésével tovább folytatta kétes ügyleteit Temesvár irányába. Tőkéjét a hatalmas jövedelmet biztosító csempészkereskedelemben kamatoztatta, s annak hasznából megbízóját is részesíthette (Szakály 1995: 126.).

42 Szentpétery 1985: 172.

43 Tormássy 1867: 9; Faragó 1906: 42; Zoványi 1922: 438, 442; Makkai 1958: 102; Balázs 1968: 215; Kathona 1974: 104, 132; Szabó A. 2011: 26; Szentmártoni Szabó 2017: 14.

44 Szakály 1982: 165; Szakály 1995: 142–144. A felsorolt személyek közül csupán Bogdán János és Szabó Kelemen neve szerepel az 1546. évi defterben. Bornemissza András, Dezső Bálint, Keszi Gergely és Pál deák 1546–1559 között költözhetett Ráckevére. Az 1562. évi összeírás azonban nem tartalmazza Bornemissza András és Dezső Bálint nevét, mert az érintettek éppen máshol tartózkodhattak az adatfelvétel készítésekor. Kádas Péter nevét viszont nem jegyezték fel 1562-ben sem az oszmán írnok, kivéve, ha személye esetleg azonos Kalmár Péterrel. Mindezekről lásd: Káldy-Nagy 1971: 86–88, 90–94; Káldy-Nagy 1977: 262–263, 265–266.

45 Szalay L. 1859: 220–221.

46 Faragó 1906: 42, 45, 49, 52, 66; Mészáros 1972: 308; Kathona 1974: 104–105, 107–108,

szerűségéről sokat elárul, hogy Veresmarti Illés hercegszöllősi, Szováti Gáspár budai és Bakonyi Albert ceglédi lelkész társaságában többször felkereste házában a Duna-parti településen székelő főpásztort, hogy együtt énekeljenek, beszélgessenek és megvitassák a legfontosabb dogmatikai kérdéseket.⁴⁷

Seraphinus Panthanus ferences szerzetes 1565-ben Ráckevére utazott, s hitvitára hívta ki Szegedit, aki az 1564. évi kevei zsinaton három elhivatott férfit: Tolnai Ambrus Lukácsot, Pajzskészítő Jánost és Dombrói Vragovics/Vragowitz Pétert „ordinált” kézrátétellel.⁴⁸ A szentmiséről, tisztítóútról, keresztény ünnepekről és más teológiai kérdésekről folyó disputának a református egyházközség istentiszteleti épülete adott otthont.⁴⁹ A purgatórium kapcsán a házigazda a „Loci cummunes...” c. művében részletes kidolgozott kreacionizmus tanát fejtegethette a lélek eredetével, képességeivel és mibenlétével kapcsolatban.⁵⁰ A héber, görög és latin nyelvben járatos raguzai barátot a helybéliek közül az „itáliaiak” (katolikus raguzai-dalmátok)⁵¹ és a „trákok” (ortodox „rácok”, görögök és vlachok)⁵² támogatták, akik a vita végén csalódottan távoztak a polémia helyszínéről. A jelenlévők előtt megszégyenült Szeráfim magára maradt, olyannyira, hogy könyveit egyedül kellett hazacipelnie.⁵³ A hitvita tanulságait levonva Szegedi egy párbeszédés művet állított össze, míg a nem éppen elfogu-

114–115, 132–133, 135–136, 143; Kovács J. L. 1984: 61–62; Kovács J. L. 1989: 14; Rábay 2009: 76.

47 Faragó 1906: 48–49; Kathona 1974: 107, 135.

48 Mindhárom lelkész tanult a wittenbergi egyetemen, majd 1564-től Pajzskészítő János 1568-ig a mezőtúri, míg Dombrói Péter 1576–1582 között a mányoki gyülekezetet irányította. Tolnai Ambrus Lukács 1572-ben az antitrinitárius irányzat híve lett. Az oszmánok 1574-ben halálra ítélték, ezért Pécsre menekült. 1585 körül Polgárdiban lelkészkedett, s Skarica Máté hatására tért vissza a református hitre. Ezekről lásd: Thury 1908b: 6, 16–18; Szabó G. 1941: 27, 132, 134; Kathona 1974: 39–40; Szögi 2011: 262. Nr. 2946, 267. Nr. 3042, 268. Nr. 3066; Csepregi 2014: 387; Szabó A. 2017: 110, 133, 268.

49 Reinhold Lubenau császári követ 1587. február 24-én járt Ráckevén, s a következőket jegyezte fel naplójában: „*Der zwinglische Pfar fahret uns auch in seine Kirche; das war nur ein offen Haus; in der Mitten stundt ein Tisch mit einer einer Decken bedeckt und etliche Stule herumb mit Tepichten belegt. Sonsten wahren die Wende blos und nichts mehr drein zu sehen.*” Magyarul: „A zwingliánus pap [ti. Skarica Máté] elvezetett bennünket az ő templomába is; ez csak egy nyitott ház volt, közepén állt egy asztal, takaróval lefedve, körülötte néhány szék szőnyegekkel letakarva. Különben üresek voltak a falak, és semmit sem lehetett benne látni.” (Sahm 1912: 87.) A német szöveg magyar fordítását Kovács József László közölte először (Kovács J. L. 1991: 146–147.).

50 Tóth-Mihala 2007: 68.

51 Abban az időben „itáliai” (*Latinus*) elnevezéssel azokat a raguzai (dubrovnikai) kereskedőket illették, akik balkáni szláv keresztnevet viseltek, de a római katolikus egyházhoz tartoztak. Magyarul főként „olaszoknak” nevezték őket (Fekete 1961: 20–25.).

52 A kora újkori Magyarországon a „trák” és a „rác” szót gyakran egymás szinonimájaként használták (May 1988: 327–333.).

53 Balogh 1872: 49; Földváry 1894: 205–206; Földváry 1898: I. 80–81; Faragó 1906: 44–45; Faragó 1909: 439–440; Szinnyei 1909: XIII. 548; Bucsay 1973b: 155; Kathona 1974: 105, 133; Zoványi 1977b: 157; Ács 1999: 363–364; Ács 2001a: 223–224; Molnár 2003: 168; Molnár 2013: 42.

latlan Skarica latin nyelven megírta kétsoros, gúnyos hangvételi disztichonos epigrammáját:

„Vár az olasz Panthán s Szegedinkkel szállsz ki vitára:
Pápáddal te bukol, győz Istennel amaz.”⁵⁴

Nem sokkal később Perviz ellátogatott Ráckevére, és Keszi Gergelynél szállt meg. Szegedi sisakbokrétával és gránátalmával kedveskedett egykori felügyelőjének, aki időközben megbánta korábban elkövetett tetteit: „Bocsáss meg nekem mindazokért, amelyek leginkább csak mi egyedül tudunk... Néhány éjjel e dolog miatt iszonyú látomások gyötörtek, mintha csupa asszonyok akarnának engemet széttépni, hogy ekkora gonoszságot követtem el, verésekkel illettem egy úgy koránál, mint kegyességénél fogva nálam sokkal előbbre való embert.”⁵⁵

A főpásztor neheztelése időközben elmúlt, és teljes szívből megbocsátott a „vajdának”, aki az ajándékokat katonaként (sisakbokréta) és török tisztségviselőként (gránátalma) kapta. A következő évben, 1566-ban Szegedi a decsi zsinaton elsímította Eszéki István és Veresmarti Illés viszályát. Amikor értesült arról, hogy Mahmúd bég Thury György várpalotai kapitány fogságába került, örömeiben rögvést papírra vetette egykori megalázója sírversét. Mint később kiderült, korainak bizonyult a megkönnyebbülés.⁵⁶

1570. augusztus 6-án Szegedi eltemette második feleségét, Erzsébetet, aki Ráckevén négy gyermekkel ajándékozta meg: két János nevű fiúval, Erzsébettel és egy ismeretlen nevű csecsemővel. Saját kezűleg írt sírversében „szende, szelíd fénnel ragyogó csillag”-nak nevezte elhunyt nejét, aki összesen kilenc gyermeket hozott a világra. Harmadik feleségével, Orsolyával, a ráckvevei Botach Jakab özvegyével rövid ideig élt együtt, s lánya, Zsuzsanna születését sem érte meg, mert 1572. május 2-án elragadta a halál. Tragikus magánéletére jellemző, hogy két felesége és hét gyermeke is pestisben hunyt el.⁵⁷

54 Faragó 1906: 44; Kathona 1974: 133. Az epigramma szövege latinul így hangzik: „*Itala gens perstat: Stephano Panthane repugnans: Caece cadis Papae, vincit at ille Deo.*” (Kathona 1974: 105.)

55 Kathona 1974: 133–134. Faragó Bálint fordítása: Faragó 1906: 46.

56 Faragó 1906: 49; Kathona 1974: 135; Mester 2007: 475–476.

57 Balogh 1872: 48; Szilády 1896: 280; Faragó 1906: 66–67; Faragó 1909: 426; Kathona 1974: 142–144.

	A feleségek neve	A házasságokból született gyermekek neve
1.	Orsolya	Katalin
2.	Erzsébet	Anna Sára Izsák István Dorottya János János Erzsébet ?
3.	Orsolya	Zsuzsanna

Szegedi Kis István családi állapota⁵⁸

Egyházkormányzati feladatainak ellátása közben Szegedinek arra is jutott ideje, hogy félbe maradt műveit végleges formába öntse. A katolicizmust és az antitrinitarizmust bíráló írásai enciklopédikus ismeretanyaguk miatt itthon és külföldön egyaránt nagy elismerést váltottak ki. A hatalmas munkabírású szerző Wolfgang Müsli, Philipp Melanchton, Pietro Martyr Vermigli, Heinrich Bullinger, Jean Caulvin és Théodore de Bèze tanait egységes rendszerbe foglalta, és azokat a hazai viszonyokhoz igazítva tárta az olvasók elé. Különösen sokat merített Müslinek – humanista nevén Wolfgang Musculus Dusanusnak – „A szent teológia közhelyei” (*Loci communes sacrae theologiae*) című dogmatikai értekezéséből, amely morális és szónoklattani fejezeteivel a Szentírás teljes megismeréséhez kívánt útmutatóul szolgálni.⁵⁹

Szegedi Kis István latin nyelvű teológiai munkái a következők:

1. „A Szentháromság igaz bizonyítása” (*Assertatio vera de trinitate*): Théodore de Bèze 1573-ban nyomtatta ki Genfben azon kézirat alapján, amelyet Skarica Máté adott át neki 1570-ben. A kiadvány az antitrinitáriusok ellen irányult, akik tagadták az Atya–Fiú–Szentlélek egylényegűségét.⁶⁰

58 Szegedi Kis István családi állapotáról átfogóan: Balogh 1872: 47–48; Szilády 1896: 280.

59 Kathona 1973: 16, 19–25, 99–100; Lányi 2005: 15–16; Óze 2011: 184–187; Horváth 1953: 283; Bogárdi Szabó 2009: 14.

60 RMK 1896: III. 184–185. Nr. 631; Pirnát 1964: 492; Szinnyei 1909: XIII. 548; Horváth 1953: 273–274. A mű második kiadása 1576-ban jelent meg Genfben (RMK 1896: III. 190–191. Nr. 651.).

2. „A római pápák tükre” (*Speculum pontificum Romanorum*): 1584-ben jelent meg Bázelen a „Rövid értekezés a római pápák bizonyos hagyományairól” (*Tractatus brevis de traditionibus quibusdam pontificum Romanorum*) c. művével együtt, s 1602-ig négy kiadást ért meg. Főbb forrásai közül kiemelkedik John Bale *Acta Romanorum Pontificum*, a *Corpus Iuris Canonici* és természetesen maga a *Szentírás*. Német nyelvű átdolgozását (*Spiegel des weltlichen Römischen Bapsts*) 1586-ban Nicolaus Höniger végezte el. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában őrzött példány különlegességét az a később odahelyezett fametszet adja, amely az ún. eretnekfát (*Arbor haereseon*) ábrázolja. Ezt a képtípust Kálvin egyik tanítványa, Lambert Daneau honosította meg.⁶¹ A római pápa Antikrisztus mivoltát hangsúlyozó, 220 lap terjedelmű, négy fő részből álló kötetet az ifjú Szegedi Kis István apja halálának 12. évfordulóján, 1584. május 2-án Kádas Péter deáknak, Paksi Imre ráckevei bíró vejének ajánlotta. A tudós főpap fia török arannyal fizetve 1584 februárjában iratkozott be a bázeli egyetemre. Az Angliában népszerű Szegedi tekintélyére Edmund Bunny is hivatkozott a válásról és a paráznaságról szóló elemzésében.⁶²
3. „Kérdések az úrvacsora ígéről” (*Quaestiones de verbis coenae Domini*): az úrvacsora szentségi jellegét hangsúlyozza, és egy zürichi tudós munkájával együtt jelent meg Bázelen, 1584-ben.
4. „A hamisítatlan teológia közhelyei (azaz: főbb tételei) az Istenről és az emberről” (*Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine*): 1585-ben adták ki Bázelen, köszönhetően Johann Jacob Grynaeusnak (1540–1617), aki az ifjú Szegedi Kis István jóvoltából tekintette meg az 1561–1564 között készült kéziratot, és írt hozzá bevezetőt. Ennek a két pedagógiai fejezetet is tartalmazó skolasztikus szellemű teológiai-egyházszervezeti-egyházjogi gyűjteménynek az előszavában kapott helyet Skarica Máté „Szegedi István élete” (*Stephani Szegedini Vita*) c. munkája, míg függelékében a „Pápai tanítások összegzése különböző skolasztikus tudósoktól válogatva” (*Doctrinae papisticae summa ex variis doctoribus scholasticis excepta*) és az „Igaz hitvallás az egyetlen igaz Istenről” (*Confessio verae fidei de uno vero Deo*) c. írások olvashatók. A könyvet Szepesi Csombor Márton (1595?–1622) 1615-ben vásárolta meg magának. A kiadvány címlevelének hátlapját egy Szegedi Kis Istvánt ábrázoló fametszet díszíti. Az ábrázolt személy széles arcával, zömök testalkatával, keletiesen

61 Imre 2000: 58; Knapp 2018: 266.

62 Zsindely 1860: 156; RMK 1896: III. 211. Nr. 727; Szilády 1896: 280–281; Szinnyei 1909: XIII. 548; Pintér 1930: 501; Horváth 1953: 274–275; Pirnát 1964: 493; Bucsay 1973b: 113–114, 124–133, 137, 162; Ács 2001b: 189–190; Hegyi 2003: 47. Nr. 19. Szegedi Kis István szóban forgó művének második, harmadik és negyedik kiadása: 1586 (Bázel), 1592. (H.n.) és 1602. (H.n.) (RMK 1896: III. 216–217. Nr. 747–748, 246. Nr. 830, 295–296. Nr. 998.). Korábban általánosan elterjedt az a vélemény, miszerint az ifjú Szegedi Kis István török segítséggel (*auxilio Turcico*) – esetleg Perviz vajda támogatásával – került be az egyetemre (Horváth 1953: 273.). Valójában a bázeli anyakönyv bejegyzésének helyes feloldása: „*aureum Turcicum*”, ami azt jelenti, hogy az egyetemre beiratkozott diák török arannyal fizetett.

vágott szemével kun őseit idézi. A kalapot és szőrmegalléros kabátot viselő teológus erős ujjával egy vaskos könyvet fog: a Szentírást vagy éppen azt a kötetet, amelyet az olvasó is kezében tart. Tudni kell, hogy a kép akkor készült, amikor még nem alakult ki a protestáns lelkészabrázolás szabálya, ezért a kalap és a szőrme rajta maradhatott viselőjén. A portré alatti vers magyar fordítása így hangzik:

*„Hogyha Kis Istvánt, a Szegedit, nem ismered, ímé:
Ilyen alakja vala arca vonásainak.
Aki e szent munkát most elolvasod, elhiszed erről,
Mily nagy szellemi kincs sátora volt ez a test.
Úgy hogy bár kezem is gonddal festette vonását,
Többet Zeuxis sem tudna jelezni velők.
Mert vajh Apelles is rajzolhatná-e a belsőt,
Melyet ez egymaga szép műveiben kimutat?
Jóindulattal nézvéen ezen arcra, imádkozz:
Légyen e férfiúnak nagy neve, műve örök.
Az Úrnak 1568-ik évében.”⁶³*

Szegedi Kis Istvánnak létezik egy kevésbé ismert, Tobias Stimmer által készített keret nélküli portréja is, amely Nicolaus Reusner [1545–1602] *Icones...* c., 1589-ben Bázelen kiadott fametszetű arcképgyűjteményében található meg.⁶⁴

5. „Elemző táblázatok” (*Tabulae analyticae*): az 1592-ben Schaffhausenben napvilágot látott kézikönyv megírására 1554–1561 között került sor. A prédikációvázat táblázatokba foglalja a legfontosabb protestáns erkölcsi-dogmatikai tételeket.⁶⁵

Szegedi verseit, amelyek megtalálhatók az 1638-ban másolt Csomakódexben is,⁶⁶ erős hit, egyszerű, világos előadásmód, népies észjárás és igényes, lélekemelő kifejezőmód jellemzi. A szakemberek szerint öt zsoltár

63 RMK 1896: III. 215. Nr. 740; Szilády 1896: 275, 282–284; Szinnyi 1909: XIII. 548; Pintér 1930: 501–502; Horváth 1953: 274–276, 438; Pirnát 1964: 493; Kathona 1973: 15; Kovács S. I. 1975: 118; Szabó A. 1989: 7; Kőszeghy 1991: 448; Szigeti 1994: 34–35; Dienes 2012: 81–85; Mester 2015: 58–59. A *Loci communes* további négy kiadást ért meg Bázelen (1588., 1593., 1599. és 1608.). Erről lásd: RMK 1896: III. 227–228. Nr. 772, 246–247. Nr. 832, 277. Nr. 932, 311. Nr. 1052. A disztichonos vers is természetesen eredetileg latin nyelven íródott (Kathona 1974: 225. 372. jegyzet).

64 Bucsay 1973b: 162, 164; Klosterberg–Monok 2003: 200–203. A német nyelvű kötetre Verók Attila hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

65 RMK 1896: III. 245. Nr. 827; Szilády 1896: 284; Szinnyi 1909: XIII. 548; Pintér 1930: 502; Horváth 1953: 276; Pirnát 1964: 493; Kathona 1973: 15. A könyv népszerűségét mutatja, hogy 1593-ban Londonban, 1598-ban és 1599-ben Bázelen, 1610-ben pedig Bázelen ismét kiadásra került (RMK 1896: III. 247. Nr. 834, 271–272. Nr. 914, 277. Nr. 931, 321. Nr. 1082.).

66 Ács 2002: 243.

fordítása köthető a nevéhez: egy karácsonyi dicséret (*Jézus születél üdvösségünkre*), egy püNKöSDi invokáció (*Jövel Szentlélek Isten, tarts meg minket Igédben*), egy siralmas ének (*Ó, mint keseregnek most a keresztyének*), egy könyörgés (*Ó, mindenható Isten, ki a te kegyességedből*) és egy hálaadó költemény a török rab-ságból való kiszabadulásáért (*Hálát adok neked Úristen*). A püNKöSDi prédikáció előtt énekelt psalmus szövegét Huszár Gál 1574. évi énekeskönyve is tartalmazza. A korábban neki tulajdonított „*Szánja az Úristen híveinek romlását*” kezdetű zsoltár viszont Szegedi Gergely munkája.⁶⁷

FORRÁSOK

- Bucsay Mihály 1973a: Eszéki Imre levele Flaciushoz. In: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.) Budapest, 903–910.
- Csepregi Zoltán 2014: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610). I/1: A–L*. Budapest.
- Faragó Bálint (közli) 1906: Szegedi István élete. Írta: Skaricza Máté. In: Borsos Károly (szerk.): *A mezőtúri ev. ref. főgymnasium értesítője az 1905–1906. iskolai évről*. Mezőtúr, 5–68.
- Hegyí Ádám 2003: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6.) Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1971: *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562)*. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayinlari: 177) Ankara.
- Káldy-Nagy Gyula 1977: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megye múltjából 3.) Budapest.
- Kathona Géza 1974: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. (Humanizmus és reformáció 4.) Budapest.
- Kissné Bognár Krisztina 2004: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.) Budapest.
- Klosterberg, Brigitte – Monok, István (hrsgg) 2003: *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts*. Tübingen.
- Köblös József – Kránitz Zsolt (szerk.) 2009: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760*. (A pápai református gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 10.) Pápa.

67 RMK 1896: VI. 3–14; Szilády 1896: 285–289; Pintér 1930: 182–183; RPHA 1992: I. 213–214. Nr. 482, 303–304. Nr. 677, 313. Nr. 697, II. 501–502. Nr. 1126, 502. Nr. 1127, 576. Nr. 1300.

- Révész Imre (közvetési) 1859: A Magyar- és Erdélyországiak a Wittenbergi Főiskolában 1522-től 1560., Melanchton haláláig. *Magyar Történelmi Tár* (6.) 207–230.
- RMK III = Szabó Károly – Hellebrant Árpád (szerk.) 1896: *Régi Magyar Könyvtár. III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Első rész (1480–1670)*. Budapest.
- Róka Lajos – Tóth Béla (ford.) 1973: Szemelvények Szegedi Kis István „Közös helyek” című művéből. In: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.) Budapest, 187–214.
- RPHA I–II = Horváth, Iván – H. Hubert, Gabriella (direction) 1992: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données. Tomus I–II*. Páris.
- Sahm, Wilhelm 1912: *Beschreibung de Reisen des Reinhold Lubenau. 1. Teil*. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV.) Königsberg.
- Schrauf Károly 1893: *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis. A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558)*. (Magyarországi tanulók külföldön III.) Budapest.
- Schrauf Károly 1902: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyvei 1453-tól 1630-ig*. (Magyarországi tanulók külföldön IV.) Budapest.
- Szabó András (közreadja) 1989: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22.) Szeged.
- Szalay Ágoston (közli) 1861: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560*. (Magyar levelestár) Pest.
- Szögi László 2003: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 9.) Budapest.
- Szögi László 2011: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.) Budapest.
- Tardy Lajos (közreadja) 1984: *Hans Dernschwam: Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*. Budapest.
- Thury Etele 1908b: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. 1555–1608. In: Thury Etele (szerk.): *Iskolatörténeti adattár. II. kötet*. Pápa, 3–67.
- Timár György 1989: *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565*. (Baranya török forrásai I.) Pécs.
- Veress Endre (szerk.) 1938: *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Budapest.
- Zsindely István 1860: A bázeli egyetem anyakönyvéből. *Sárospataki Füzetek* (4.) 154–165.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ács Pál 1999: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. *Vigilia* (64.) 5. 360–374.
- Ács Pál 2001a: Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában. In: Ács Pál: „Az idő ósága”. *Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest, 220–224.
- Ács Pál 2001b: „Ne paráználkodjál”. A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában. Ács Pál: „Az idő ósága”. *Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest 186–193.
- Ács Pál 2002: Csoma-kódex. Széphistóriák és bibliai történetek 1638. In: Mikó Árpád (szerk.): *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2002. november 28. – 2003. február 16.* (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2002/I.) Budapest, 243–242.
- Acsády Ignác 1888: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–64.* Budapest.
- Balázs László 1968: Egyháztörténeti adatok átértékelése a *Studia et Acta* nyomán. Hány egyháza volt Szegei Kis Istvánnak? – Hány egyházmegyéje volt a dunamelléki egyházkerületnek 1632-ben? *Református egyház* (20.) 10. 213–215.
- Balogh Ferencz 1872: *A magyar protestáns egyház történelem részletei a reformáció korától jelenig.* Debreczen.
- Belitzky János 1966: Adatok a hídépítő Mahmud bég életéhez. *Jászkunság* (12.) 132–138.
- Bitskey István 1978: *Hitviták tüzeiben.* (Magyar História) Budapest.
- Bod Péter 1766: *Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a'kik valami, világ erre botsátott írások által esméreatesekké lettek, s jo emlékezeteket fen-hagyták históriájok.* [Szeben].
- Bogárdi Szabó István 2009: Kálvin hagyománya a Dunamelléken. In: Farbaky Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15.* Budapest, 13–23.
- Botta István 1989: Sztárai Mihály baranyai püspöksége. *Theologiai Szemle* (Új folyam 32.) 3. 150–154.
- Bucsay Mihály 1949: A reformáció százada 1528–1600. In: Bíró Sándor – Szilágyi István (szerk.): *A magyar református egyház története.* Budapest, 25–91.
- Bucsay Mihály 1972: A legtudósabb magyar reformátor. Szegei Kis István 1505–1572. *Theologiai Szemle* (Új folyam 15.) 11–12. 375–376.
- Bucsay Mihály 1973b: Szegei Kis István *Speculum*a – Az egyháztörténeti anyag felhasználása a reformátori polémiában. In: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből.* (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.) Budapest, 107–174.

- Bucsay Mihály 1985: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945.* Budapest.
- Budai Ézsaiás 1814: *Magyar Ország históriája. II. kötet.* Debrecen.
- Csepregi Zoltán 2012: A Debrecen–Egervölgy Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Budapest, 169–181.
- Czvittinger Dávid 1711: *Specimen Hungariae literatae, virosum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatorum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens.* Francofurti-Lipsiae.
- Dán Róbert 1973: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon.* (Humanizmus és reformáció 2.) Budapest.
- Dávid Géza 2005: Mohács–Pécs 16. századi bégjei. In: Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok.* Budapest, 301–320.
- Dienes Dénes 2009: A reformáció Magyarországon. *Rubicon* (20.) 9. 40–45.
- Dienes Dénes 2012: Szegedi Kis István pedagógiai álláspontja a Loci communes alapján. *Confessio* (36.) 4. 81–85.
- Dusnoki-Draskovich József 2017: A gyulai vár 1566. évi török ostroma és a főbb elbeszélő források az ostromról. In: Héjja Julianna Erika – Erdész Ádám (szerk.): *Város, uradalom, vár. Tanulmányok Gyula 15–18. századi történetéből.* Gyula, 79–128.
- Esze Tamás 1973: Sztárai Gyulán. In: Ojtozi Eszter – B. Angyal Katalin (szerk.): *Könyv és könyvtár IX. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának évkönyve.* Debrecen, 89–194.
- Faragó Bálint 1909: Szegedi Kis István 1505–1572. *Protestáns Szemle* (21.) 7. 421–443.
- Fekete Lajos 1961: Latinok a XVI. századi Budán. *Magyar Nyelv* (57.) 1. 20–25.
- Földváry László 1894: *Szegedi Kis István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja.* Budapest.
- Földváry László 1898: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. kötet.* Budapest.
- Fraknoi (Frankl) Vilmos 1873: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Budapest.
- Holub József 1911: *A tolnai reformáció történetének vázlata.* Szekszárd.
- Horváth János 1953: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete.* Budapest.
- Imre Mihály 2000: Arbor Haereseon. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában. In: G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos (szerk.): *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből.* Debrecen, 53–81.

- Karácsonyi János 1929: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Veszprém.
- Kathona Géza 1973: Svájci theologiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. In: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.) Budapest, 13–106.
- Kelényi Borbála 2017: Krakkótól Wittenbergig. Magyarországi hallgatók a krakkói, bécsi és wittenbergi egyetemeken a 16. században. *Gerundium. Egyetemtörténeti Közlemények* (8.) 1. 23–50.
- Keveházi László 2005: *„A keresztt igéjét hirdetni kezdtem.” Sztárai Mihály élete és szolgálata*. (Testes Veritatis) Budapest.
- Knapp Éva 2018: Arbor haereseon. In: Száraz Orsolya (főszerk.), Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*. (Loci memoriae Hungaricae 7.) Debrecen, 257–266.
- Kovács Endre 1964: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez*. Budapest.
- Kovács József László 1984: Szegedi Kis István és Skaricza Máté ráckevei iskolája (1563–1591). In: Kovács József László: *Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Kilenc iskolatörténeti-irodalomtörténeti tanulmány*. (Főiskolai Füzetek 3.) Zsámbék, 56–69.
- Kovács József László 1989: Mezővárosi irodalom és művelődés a hódoltság peremén (Ráckeve XVI–XVII. század) In: Farkas Péter – Novák László (szerk.): *Studia Comitatus 19. Irodalomtörténeti tanulmányok*. Szentendre, 9–39.
- Kovács József László 1991: *„Duna vizén lefelé úsz a ladik”. Ráckeve és a Csepel-sziget az irodalomban (Irodalomtörténeti, művelődéstörténeti vázlat)*. (Ráckevei füzetek 14.) Ráckeve.
- Kovács Sándor Iván 1975: Szepsi Csombor Márton és a változatos Európa. In: Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest, 111–245.
- Kőszeghy Péter 1991: Irodalom és művészetek a kezdetektől a XVIII. század elejéig. In: Kósa László (szerk.): *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest, 355–538.
- Kropf Lajos 1898: Egy incidens Temesvárott 1551-ben. *Századok* (32.) 434–436.
- Lányi Gábor János 2005: Wolfgang Musculus Dusanus élete és művei. *Studia Caroliensia* (6.) 1. 3–22.
- Makkai László 1958: Pest megye története. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei. I. kötet*. (Magyarország műemléki topográfiája V.) Budapest, 59–169.
- May István 1988: Egy népetimológia nyomon követése a XVI–XVIII. században (Ország- és népnevek régi szótárainkban). *Magyar Nyelv* (84.) 3. 327–333.

- Mester Béla 2007: Szegedi Kis István élete mint több irányban fölmutatott példa a Stephani Szegedini Vitában. In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27.* (Egyetemi Füzetek 3.) Kolozsvár, 471–479.
- Mester Béla 2015: Szegedi Kis István életrajza mint protestáns szenvedéstörténet. In: Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Csilla (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században.* (Loci memoriae Hungariae 3.) Debrecen, 53–62.
- Mészáros László 1972: „Elég merni is a nagyot”. Skarica Máté ráckevei prédikátor-költő élete. *Theológiai Szemle* (Új folyam 15.) 9–10. 307–315.
- Miklós Ödön 1929: A hercegszöllősi kánonok (1576) eredete. *Theológiai Szemle* (5.) 1–3. 148–157.
- Miklós Ödön 1932: A magyar reformáció néhány problémája. *Protestáns Szemle* (41.) 11. 591–598.
- Miklós Ödön 1942: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában.* Pápa.
- Molnár Antal 2003: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon.* (METEM Könyvek 44.) Budapest.
- Molnár Antal 2009: Reformáció a hódolt Magyarországon. *História* (31.) 9–10. 5–11.
- Molnár Antal 2013: Raguza és a balkáni missziók kezdetei. In: Molnár Antal: *Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és a hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez.* (METEM Könyvek 80.) Budapest, 33–49.
- Nagy János 2010: Mezővárosi társadalom és reformáció. Adatok Ráckeve 16. századi reformációjának történetéhez. In: Bojtos Anita – Novotnik Ádám (szerk.): *Századok. Tanulmányok a 200 éve született Horváth Mihály emlékére.* (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös nominati. Series I., Nr. 1.) Budapest, 109–118.
- Őze Sándor 1992: Szegedi Kis István és a medve (Két végvár és környéke kapcsolatának változása a reformáció elterjedése idején, egy történet tükrében). *Folia Historica 17. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve.* Budapest, 19–42.
- Őze Sándor 1999: Felekezetváltás a 16. századi végvári katona népességénél. In: Illés Pál Attila (szerk.): *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban.* (Sentire cum Ecclesia 1.) Piliscsaba–Budapest, 26–34.
- Őze Sándor 2006: *A határ és a határtalan. Identitási elemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél.* (METEM Könyvek 54.) Piliscsaba.

- Őze Sándor 2007: Szegedi Kis István temesvári tartózkodása, Skaricza Máté életrajza alapján. In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27.* (Egyetemi Füzetek 3.) Kolozsvár, 457–470.
- Őze Sándor 2008: A kereszties hadjáratok ideológiája és a Magyar Királyság az oszmán veszély kezdetétől a Habsburg védelmi vonal felállításáig (1395–1556). In: Matanov, Hriszto – Arató György (szerk.): *Ot Nikopol do Viena. 1396–1683. Nikápolytól Bécsig 1396–1683.* (Bulgaro–Hungarica 5.) Szófia, 234–259.
- Őze Sándor 2011: *Reformation und Grenzgebiete zur Verbreitung der Reformation in den ungarisch besiedelten Gebiete.* Budapest–Leipzig.
- Őze Sándor 2017: Szegedi Kis István és a gyulai reformáció. In: Héjja Julianna Erika – Erdész Ádám (szerk.): *Város, uradalom, vár. Tanulmányok Gyula 15–18. századi történetéből.* Gyula, 65–77.
- Pálffy Géza 2000: *A tizenhatodik század története.* (Magyar Századok) Budapest.
- Payr Sándor 1930: *Luther és a magyarok.* (A Luther-könyvtár és múzeum füzetek 17.) Budapest.
- Péter Katalin 1987: Reformáció és művelődés a 16. században. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.), R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686. 3/1. kötet.* (Magyarország története tíz kötetben) Budapest, 475–604.
- Péter Katalin 2004: *A reformáció: kényszer vagy választás?* (Európai Iskola) Budapest.
- Pintér Jenő 1930: *Magyar irodalomtörténet. Tudományos rendszerezés. Második kötet: a magyar irodalom a XVI. században.* Budapest.
- Pirnát Antal 1964: A teológiai és tudományos irodalom. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig.* (A magyar irodalom története I.) Budapest, 490–500.
- Rábay Magdolna 2009: Református iskolák a Dunamelléken. In: Farbak Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15.* Budapest, 76–81.
- Révész Imre 1925: *A magyarországi protestantizmus történelme.* (A magyar történettudomány kézikönyve. III. kötet. 4. füzet) Budapest.
- Révész Imre 1938: *Magyar református egyháztörténet. I. kötet. 1520 tájától 1608-ig.* (Református Egyházi Könyvtár XX.) Debrecen.
- Scherer Ferenc 1938: *Gyula város története. I. kötet. A földesúri város.* Gyula.
- Szabadi István 2017: Némethi Ferenc és a reformációi. In: Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István: *Reformátorok nyomában. Fejezetek a magyarországi reformáció évszázadából.* Sárospatak, 37–43.
- Szabó András 2011: Szegedi Kis István. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor. 11. kötet.* Budapest, 26.

- Szabó András 2017: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613.* (Humanizmus és reformáció 37.) Budapest.
- Szabó Géza 1941: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613.* (Bibliothek des protestantismus in mittleren Donauraum. Band II.) Halle.
- S. Szabó József 1909: Kálvin és a magyar reformátorok. *Protestáns Szemle* (21.) 3. 157–167.
- Szakály Ferenc 1973: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 4. Kaposvár, 55–112.
- Szakály Ferenc 1982: Adalékok Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez. In: Beliczay Angéla – Benda Kálmán – Szabó Julianna – Tar Tamás (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981.* Budapest, 159–178.
- Szakály Ferenc 1995: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* (Humanizmus és reformáció 23.) Budapest.
- Szalay László 1859: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században.* Pest.
- Szántó Konrád 1988: *A katolikus egyház története. II. kötet.* Budapest.
- Székely Gábor 2017: A Duna–Tisza köze reformációja. *Bácsország. Vajdasági honismereti szemle* (80.) 2–9.
- Szentmártoni Szabó Géza 2017: Szegedi Kis István. A helvét irányú reformáció első magyar hittudósa. In: Faggyas Sándor (szerk.): *Protestáns hősök. Félszáz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből* 2. Budapest, 13–17.
- Szentpétery Imre 1985: *A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása.* (Tudománytár 17.) Budapest.
- Szigeti Jenő 1994: Skaricza Máté a rajzoló reformátor. *Confessio* (18.) 4. 31–36.
- Szilády Áron 1896: Szegedi Kis István. In: Szilády Áron (közéteszi): *Régi Magyar Költők Tára. VI. kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. 5. kötet. 1545–1559.* Budapest, 273–289.
- Szinnyei József 1909: *Magyar írók élete és munkái. 13. kötet.* Budapest.
- Takáts Sándor 1899: A harminczadosok elleni vizsgálat 1560-ban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (6.) 247–257.
- Takáts Sándor 1927: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In: Takáts Sándor: *Szegény magyarok.* Budapest, 131–247.
- Thury Etele 1908a: *A Dunántúli Református Egyházkerület története. I. kötet. 1523–1674.* Pápa.
- Tormássy János 1867: *A dunamelléki ref. egyházkerület története a reformációtól kezdve a jelen század elejéig.* Sárospatak.
- Tóth-Mihala Veronika 2007: Melius tanítása az örök életről. In: Bitskey István – Fazekas Gergely Tamás (összeáll.): *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkor Magyarországon művelődéstörténetéről.* (Studia litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa. Tomus LXV.) Debrecen, 62–71.
- Unghváry Sándor 1994: *A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században. Tanulmányok és életrajzi vázlatok.* Budapest.

- Zoványi Jenő 1898: Magyarországi superintendentiák a XVI. században. In: Zoványi Jenő, Révész Kálmán, Payr Sándor, Földváry László: *Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák I.* (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai) Budapest, 3–58.
- Zoványi Jenő 1922: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Bp., 1922.
- Zoványi Jenő 1932: Sztárai Mihály és társai, mint képzelt püspökök. *Protestáns Szemle* (41.) 12. 647–649.
- Zoványi Jenő 1944: Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században. *Keresztény Magvető* (76.) 4. 172–183.
- Zoványi Jenő 1977a: Ladányi Sándor (szerk.): *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest.
- Zoványi Jenő 1977b: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* (Humanizmus és reformáció 6.) Budapest.
- Zsilinszky Mihály (szerk.) 1907: *A magyarhoni protestáns egyház története.* Budapest.